

«ALPAMIS» HÁM «QÍRÍQ QÍZ» DÁSTANLARÍNDÁ ALĜÍSLARDÍN TUTQAN ORNÍ

Abdimuratov L.A.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutu erkin izleniwshisi, Nókis qalası

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20308131>

Túrkiy tilles xalıqları sıyaqlı qaraqalpaq xalqında kúndelikli turmısında hám salt dástúr folklorında áhmiyetli orındı iyeleydi.

Algıs – xalıq awızeki dóretiwshiliginde qanday da bir shaxs yaki hádiyseni maqtaw, ulıǵlaw maqsetinde aytılatuǵın poeziyalıq kórinis. Algıs xalqımızdın áyemgi dástúrlerinen kelip shıǵıp, jaqsı pazıyletlerge ie bolǵan insanlardı kókke kóteriw, olardıń xızmetlerin tán alıw wazıypasın atqaradı. Folklorist ilimpazlardın atap ótkenindey, algıs tek ǵana maqtaw emes, al sociallıq norma hám ádep–ikramlılıq idealların belgileytuǵın qural bolıp tabıladı.

Ǵarǵıs – xalıq awızeki dóretiwshiliginde jawız, zalım, satqın adamlarǵa qarata aytılatuǵın qarǵıs hám sın kórinisi. Ǵarǵıs sociallıq ádillikti tiklew, jamanlıqtı qaralaw hám jaza tilew wazıypasın atqaradı. Ol xalıq ádep-ikramlılıq oy-pikiriniń áhmiyetli bólegi bolıp, jámiyette jaman minez-qulıqqa jol qoymaw ushın eskertiw wazıypasın da atqaradı.

Tilek – xalıq awızeki dóretiwshiliginde birewge jaqsılıq, áwmet, densawlıq hám baxıt tilew maqsetinde aytılatuǵın ótinish hám tilekler. Tilek unamı sezimlerdi bildirip, insanlar arasındaǵı miyrim-shápáát hám doslıqtı bekkemleydi. Ol xalıqtın ómirge bolǵan optimistikalıq qatnasın, jaqsılıqqa bolǵan isenimin sáwlelendiredi. Dástanlarda tilek kóbinese ata-ananıń perzentine, jaqın adamlardıń bir–birine degen ótinishlerinde kórinedi. Qaharman jolǵa shıqqanda, sawashqa kirgende yamasa qıyınshılıqqa dus kelgende átiraptaǵılar oǵan tilek aytadı. Bul tilekler dástannıń lirikalıq ruwxın bayıtıp, shıǵarmaǵa shin júrektenlik hám adamgershilik baǵıshlaydı. Tilek arqalı xalıqtın arzıw-nietleri, baxıtlı turmısqa bolǵan umtılsı bildiriledi. Dástanshi tilekti qollanıw arqalı tıńlawshını qaharmanǵa jáne de jaqınlastıradı hám onı qaharmanıń táǵdiri menen emocionallıq jaqtan baylanıstıradı.

Pátiya – islam dástúrinen kelip shıqqan halda xalıq dastanlarında áhmiyetli hám muqaddes poetikalıq element sıpatında orın alǵan. Pátiya bir isti baslaǵanda, jolǵa shıqqanda, toy hám máresimlerde duwa sıpatında oqıladı. Ol ilahiy kúshke múrajat etiw, bereket hám qorǵaw soraw mánisin ańlatadı.

Alpamis hám Qırıq qız dástanlarında algıs, ǵarǵıs, tilek mánisindegi sózler kóplep qollanıladı.

Ileshekli qatın sennen jaqsıraq. (Ǵarǵıs mánisinde) [1, 127]
 – Hawa jawısın, aydın kóller kól bolsın,
 Jıldan-jılǵa az dáwletiń mol bolsın,
 Kórinedi tilla onıń iyninde,
 Jigerbentim, jalǵız balam, jol bolsın. (Tilek mánisinde) [1, 27]
 – Jol bolsın, aǵajan jol bolsın
 Dáwletiń seniń mol bolsın. (Tilek mánisinde) [1, 33]
 – Áy mańlayı qaranıń malı! Eki urǵanda ǵoy jurttan shıǵarıp keteseń
 meni. (Ǵarǵıs mánisinde) [1, 52]
 – Qırshınıńnan qıyılǵır
 Júwernemek jer jutqır
 Tilimdi nege almadıń
 Sózime qulaq salmadıń! (Ǵarǵıs mánisinde) [1, 52]
 – Hay-hay, qırılǵır!
 Júwernemek shayalar! (Ǵarǵıs mánisinde) [1, 93]
 – Sol waqıtta Shekemanniń ashıwı keldi, mańlayı qara aljıǵan, teris
 qaytqan!
 Sol waqları enesi,
 Shekemanday balasın
 Jer toqpaqlap ǵarǵadı:
 – Qırshın janı qıyılǵır!
 Shıbıǵınan shırpılǵır!
 Júwernemek bolǵır, jer jutqır!
 Ólim bergir ish burıw
 Ish awırıwdan ólgeyseń. (Ǵarǵıs mánisinde) [1, 103]
 – Tuwmay ketkir perzentim,
 Toqsan tuwar mal áperip
 Alpamıs tuwılǵanda hám er jetip at qoyǵanda, onıń kelesheğine úlken
 úmit penen qarap ayılǵan algıslar:
 «Kóp jasa, janım balam,
 Atıń shıqsın qońıratqa.
 Atıńdı Alpamıs qoydıq,
 Layıq bolǵıl bul atqa.
 Jortqanda jolıń bolsın,
 Qıdır baba joldasın bolsın!»
 2. Saparǵa shıǵıp atırǵanda ayılatuǵın algıs (Pátiya)
 Alpamıs Barshındı izlep ketip baratırǵanda, el aqsaqalları hám jaqınlarınıń
 tilekleri:

«Balam, jolın bolsın hár qashan,
Tumar bolıp saqlasın tilek-duwamız.
Aman-esen barıp qaytqıl elimizge,
Bolmasın hesh qanday dárđi-ǵámıńız.
Tilegińdi qabıl etkey Jaratqan,
Muradıńa jetkergey seni har waqtan.»

3. Jırawlar hám eldiń alǵısı

Alpamıs dushpanların jeńip, eline qaytqanda, xalıqtıń oǵan aytqan minnetdarshılıq alǵısları:

«Ómirli bol, Arslanım,
El-xalqıńdı shad etkendey.
Zalımlardıń tamırın qırqıp,
Múrdelerin jer etkendey.
Alǵısımız saǵan bolsın hár qashan,
Biziń ushın tuwılǵan kóz-shıraǵımız.»

Bul sózler qaraqalpaq xalqınıń dúnya tanımında, ádep–ikramlılıq qaǵıydalarında hám awızeki dóretiwshiliginde oǵada úlken áhmiyetke iye. Olar adamnıń ishki sezimlerin, tileklerin hám múnásebetin bildiriwshi magiyalıq kúshke iye sózler esaplanadı.

Alǵıs – sózler adamnıń jaqsılıǵına, járdemine yamasa iygilikli isine qarata aytılatuǵın minnetdarshılıq sózleri. Mısalı, «Kóp jasa», «Órkenli bol», «Qolın dárt kórmesin».

Pátiya – bul tiykarınan jası úlken adamlardıń, ata-ananıń yamasa sıylı insanlardıń kishilerge baǵıshlap aytqan jaqsı tilekleri. Mısalı, «Joluń ashıq bolsın», «Murat–maqsetińe jet», «Alla yar bolsın».

Ǵarǵıs – birewdiń jamanlıǵınan, zulımınan yamasa ádilsizliginen qattı jábir kórgen adamnıń ashıw ústinde aytqan jaman tilegi. Mısalı: «Jolın baylansın», «Ońbaǵaysań».

Tilek sózler (Jaqsı tilek)

Hár qanday jaǵdayda (toyda, bayramda, sapar aldında) aytılatuǵın iygilikli niyetler. Bul adamlar arasındaǵı mehir-aqıbeti bekkemleydi.

Mısalı, «Qádemiń qutlı bolsın», «Bálent shıńlardı iyele».

Demek usı sózlerdiń qaraqalpaq xalqınıń tariyxiy dástanlarda qollanıwın kórip shıǵamız. Ógiz jırawdan jazıp alınǵan "Alpamıs" dástanında bunday sózler jiyi qollanılgan.

Mısalı, Kempiri jolın tosıp turǵanda:

– Há atańa nálet! Túyeniń aldın bosat, – dep kempirin uradı. Bul jerde "Atańa nálet" degen sóz ǵarǵıs mánisinde qollanılgan. [1, 12]

– Way, qudaydın ólimi kelgir, júwernemekaw, – deydi kempir suwǵa baratırǵan qızlarına. (Ǵarǵıs mánisinde qollanılǵan) [1, 25]

– Jete almasań jolın mánzilden jiraq,
Barshınjan júrgendi kelgey dep jılap,
Bunnan barıp kelindi alıp kelmeseń,
Júwernemek jer tartqır-ay.

Jetkermediń muratqa. (Ǵarǵıs mánisinde) [2, 11]

– Yadıńa sonı salayın,
Jolıńa qorǵan bolayın. (Tilek mánisinde) [2, 10]

– Alǵa basıp talabım,
Qarsıǵa tiygey toqpaǵım,
Qızır baba jılawlap,
Ashılǵaysań soqpaǵım. (Tilek mánisinde) [2, 12]

– Atańa nálet kórgensiz,

Ańlamaysań oyımdı,

Jasıl taslap ústińe,

Shıǵarayınba toz-tonıńdı. (Ǵarǵıs mánisinde). [2, 38]

– At súringen bálent tawdan qıyadash,

Ashıw menen tógeyin be kózden jas,

Ózi ólmey erdiń malı sine me?

Há, joldı bosat, atańa nálet qızıl bas! (Ǵarǵıs mánisinde) [2, 45]

– Miynetin bolmaǵay zaya,

Basınnan ótti zimistan,

Bolmaǵaysań sergizdan,

Kóndiń túrli bálege,

Perzentim saǵan rızaman. (Alǵıs mánisinde) [2, 67]. Solay etip, alǵıs, qarǵıs, tilek hám pátiya dástannıń ajıralmas poetikalıq elementleri sıpatında shıǵarmanıń kórkem mazmunın bayıtadı, xalıqtıń ádep-ikramlılıq kózqarasların bildiredi hám tıńlawshıǵa tereń tásir kórsetedi. "Alpamıs" hám "Qırıq qız" dástani xalıqımızdıń awızeki dóretiwshiliginiń biybaha úlǵisi sıpatında óziniń bay kórkemlik sisteması menen ajıralıp turadı. Bul izertlew dawamında dástannıń áhmiyetli poetikalıq elementleri – alǵıs, qarǵıs, tilek hám pátiya – hár tárepleme úyrenildi hám olardıń shıǵarmadaǵı ornı hám wazıypaları tallandı. Alǵıs dástanda jaqsılıq, mártlik hám ádillik tımsalı bolǵan qaharmandı ulıǵlaw quralı sıpatında xızmet etedi. Ol tıńlawshı qálbinde unamlı sezimler oyatıp, jas áwladqa úlgi bolatuǵın insanıy pazıyletlerdi úgit-násiyatlaydı. Alǵıs arqalı xalıqtıń ádep-ikramlılıq idealları, gózzallıq hám jaqsılıq haqqındaǵı túsiniikleri kórkem túrde anlatıladı.

Juwmaqlap aytqand algıs, qarǵıs, tilek hám pátıya daástannıń ideyalıq, kórkemlik sistemasınıń ajralmas bólimlerin quraydı. Olardı ilimiy jaqtan úyreniw qaraqalpaq folklorın tereńirek ańlawǵa, milliy ruwxılıǵımızdı saqlawǵa hám xalıq awızeki dóretiwshiliginiń kórkem baylıǵın keleshek áwladlarǵa jetkeriwge xızmet etedi. Bul tarawdaǵı izertlewlerdi dawam ettiriw folklor iliminiń bunnan bılay da rawajlanıwına múnásip úles qosadı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Қарақалпақ фольклоры. Бес томлық. I том. «Алпамыс» хәм «Қоблан» дәстанлары. Нөкис: Қарақалпақстан, 1995.
2. Qaraqalpaq folklorı. Kóp tomlıq. 14-16-tomlar. Nókis: Ilim, 2010.